

Міністерство освіти та науки України

- Кафедра історії України Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
- Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Кафедра історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

**Збірка наукових праць
(за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 року)
м. Одеса**

«Історична, краєзнавча та літературна Одещина»

Електронне наукове видання

**Кафедра історії України Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»**

**Кафедра історії України та спеціальних історичних
дисциплін Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова**

**Кафедра історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

**за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного
Причорномор'я Інституту археології НАН України**

**ІСТОРИЧНА, КРАЄЗНАВЧА ТА ЛІТЕРАТУРНА
ОДЕЩИНА**

Збірка наукових праць

Електронне наукове видання

Одеса – 2024

УДК 94(477):(06)

У

Рекомендовано до друку кафедрою історії України
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № 22 від квітня 2024 р.

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № ... від .....2024 р.

Редакційна колегія:

К.і. н., доцент Сєкерська О. П. (Одеса) – *відповідальний редактор*

PhD Герасименко В. В. (Одеса) – *відповідальний секретар*

Д. і. н., професор Бабенко Л. Л. (Полтава)

Д. і. н. Брюяко І. В. (Одеса)

Історична, краєзнавча та літературна Одещина: збірка наукових праць / за ред. О. П. Сєкерської. Одеса, 2024. 151 с.

Збірка наукових праць присвячена важливим проблемам сучасної історичної науки, які стосуються історії Одещини та прилеглих українських територій. До неї увійшли публікації молодих дослідників, переважно з Одеси та Полтави, оприлюднені на I Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, що відбулася 14-15 березня 2024 р. у ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Видання розраховане на вчених-істориків, викладачів, студентів і усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Рецензенти: д. і. н., професор Бачинська О. А.

д. і. н., професор Діанова Н. М.

Видано за редакцією авторів-здобувачів та наукових керівників

ЗМІСТ

ПАНСЛАВІСТСЬКА ІДЕЯ У ГРОМАДІВСЬКОМУ ТА НАРОДНИЦЬКОМУ РУХАХ В УКРАЇНІ (70-ті рр. XIX ст.) <i>Ангельчук Дмитро, Савченко Віктор</i>	8
ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ НА ОДЕЩИНІ В XIX ст.. <i>Артюх Ірина</i>	16
ІСТОРІЯ ТОПОНІМУ ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ <i>Березанський Антон, Коваленко Оксана</i>	21
ХРЕСТОВИЙ ПОХІД 1443 – 1444 РОКІВ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ НАРОДІВ НА БАЛКАНАХ ТА ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (ЗА ДАНИМИ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ) <i>Бруяко Петро, Серета Олександр</i>	25
МИНУЛЕ СТОРОЖИНЕЧЧИНИ ЗА ЕТИМОЛОГІЧНИМИ ТА ПИСЬМОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ <i>Гадинко Олександр</i>	30
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ В ОДЕСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ ТА УПРАВІ (НА ПРИКЛАДІ ПРОПОЗИЦІЙ МІСЬКИХ ГОЛІВ ОДЕСИ II ПОЛОВИНИ XIX ст.) <i>Герасименко Вікторія</i>	38
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОЛТАВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА <i>Дементій Світлана, Бабенко Людмила</i>	48
ЗАСНУВАННЯ ВЕЛИКОЇ МИХАЙЛІВКИ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ <i>Івис Вілен, Серета Олександр</i>	54
ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР МІСТА ПОЛТАВИ У ПЕРСПЕКТИВІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК: НА ПРИКЛАДІ БУДІВЛІ КАДЕТСЬКОГО КОРПУСУ <i>Луценко Іван, Бабенко Людмила</i>	60
ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ	

В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ <i>Малога Олексій, Діанова Наталія</i>	68
СКІФИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА ДАНИМИ АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ <i>Мунтян Вадим, Бруяко Ігор</i>	76
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКА ВІКТОРА РЕВЕГУКА <i>Нестеренко Тетяна, Бабенко Людмила</i>	81
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВЕКТОРИ УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1991 РОКУ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ КАНАДИ <i>Норенко Іван, Савченко Віктор</i>	86
ОБЛИЧЧЯ НЕПу В ОДЕСІ: ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗШАРУВАННЯ У 1920-х РОКАХ <i>Павлов Роман, Савченко Віктор</i>	90
ХОЛЕРА І ВОДОПОСТАЧАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ У ГУБЕРНСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ М. ПОЛТАВА) <i>Пешков Дмитро</i>	96
ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КУЛЬТИ ГРЕЦЬКОГО НІКОНІЯ <i>Родіядял Дар'я, Скерська Олена</i>	105
НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СПОРУД НА ПОЛТАВЩИНІ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В ПЕРІОД 1920-х – 1960-х РОКІВ <i>Сергієнко Вадим</i>	110
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОДЕСИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ <i>Сердюк Володимир, Стаценко Дмитро</i>	118

Малога О. А.

студент 3 року навчання спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

Діанова Н. М.

д.і.н, професор кафедри історії України
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

УДК 902/908 : 930 (477.74) (045)

ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Актуальність роботи полягає в тому, що історія заснування та початкового розвитку Одеси знаходиться в площині інформаційної війни, яка є невід'ємною складовою широкомасштабного вторгнення росії на українські землі. Російська пропаганда прагне сформувати міфічне уявлення власного населення та світової громадськості про історію міста, в якій головна і консолідуюча роль відводиться Російській імперії, що дає підставу стверджувати, що Одеса є російським містом. З метою уникнення маніпулювання людською свідомістю необхідно комплексно дослідити історію заснування міста, проаналізувавши історіографію зазначеної проблеми.

Ключові слова: Хаджибей, Одеса, дата заснування, документи, дослідники, історія, археологія, історіографія.

Питання дати заснування Одеси вже з XIX ст. привертало увагу дослідників, серед яких одним із перших став А. Скальковський. Він розглядав заснування Одеси в контексті включення південноукраїнських земель до складу Росії та «монаршої волі» Катерини II. Передісторію міста автор пов'язував із фортецею Хаджибей періоду 1789–1793 рр. Його

концепція заснування міста базувалась на указі Катерини II від 27 травня 1794 р., згідно з яким головний порт на Чорному морі мав бути побудований на місці фортеці Хаджибей, враховуючи її вигідне положення та глибоководність бухти, що майже не замерзала взимку [1, с. 514].

Ця точка зору стала традиційною в історичній літературі XIX ст., а сам А. Скальковський в 1830-х рр., завдяки «протекції» генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова та праці «Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823», став визнаним істориком півдня України [2, с. 321].

Він запропонував вважати датою заснування Одеси 22 серпня (2 вересня) 1794 р. Цей день був обраний не випадково – 22 серпня був днем коронації Миколи I, а визначні дати в сім'ї імператора вважалися вагомими святами в імперії [3, с. 73]. Тож коли в 1837 р. Микола I відвідав Одесу, то А. Скальковський в зверненні до нього озвучив знаменну дату як день народження міста [4, с. 36-37].

Важко не погодитися з тим, що «Одеса була побудована на руїнах турецького міста, про існування якого намагалися забути... і влада активно в цьому допомагала [2, с. 355].

Проте в 1794 р. міста з такою назвою взагалі не існувало. Вперше назва Одеса фігурує з 1795 р., в указі про заснування Вознесенської губернії. Там зазначалося, що до складу губернії входить Одеса, татарами Гаджибей іменованій. Фактично імператриця перейменувала місто-фортецю, що існувала задовго до неї [5, с. 476].

Низка дослідників кінця XIX ст., зокрема: В. Надлер, В. Яковлев, О. Маркевич та інші вже мали сумніви щодо офіційної точки зору стосовно дати заснування міста. Зокрема, В. Надлер заперечував наявність зв'язку Одеси з історією античних грецьких колоній, проте був переконаний у її безпосередньому зв'язку з історією Хаджибея, що жодним чином не має замовчуватись. Він вважав, що Хаджибей – це відроджена Одеса і саме він є колискою сучасного міста [6, с. 11]. Важливо зазначити, що В. Надлер зосереджував увагу на даті заснування Одеси, висунувши сумніви щодо дати, запропонованої А. Скальковським. Він зазначив, що «день 22 серпня, який звикли

святкувати одесити, увійшов в історію лише тим, що в місті закінчили приготування матеріалів для портових будівель та приступили до самих робіт. За офіційними документами в цей день не відбувалось жодних урочистостей» [6, с. 10, 22-23].

В. Яковлев зазначав, що історія Одеси нерозривно пов'язана з історією Хаджибея, про що свідчить і наявний генеалогічний зв'язок жителів. Дослідник висунув свою точку зору стосовно походження назви «Кочубей» (одна із початкових назв пізнішого Хаджибея). За однією з версій, назва Кочубей походить від імені польсько-українського магната Коцюби Якушинського, який виселив зі свого основного села декілька селян і заснував таким чином Коцюбіїв хутор, який мав вигідне положення біля солоних озер і разом з тим слугував головним портом для торгівлі Польщі з генуезською колонією Кафою. У часи Стефана Баторія нащадки засновників Кочубіїва звідси відправляли хліб в Італію. Історик зазначав, що мова може йти лише про перехід міста під владу російської імперії, а не про його заснування. Примітно, що в 1794 р., Хаджибей вже нараховував понад 600 будинків і 3000 жителів, не рахуючи околиці [7, с. 7, 11, 12].

Свій внесок в дослідження історії міста зробив історик О. Маркевич. Він звернув увагу на першу письмову згадку про Качибей, і з'єднав у один ланцюжок топоніми Качибей – Хаджибей – Одеса. Щодо походження назви Кочубей дослідник висловив свою точку зору, відмінну від позиції В. Яковлева. Його версія пов'язана з володарями Качібея панами Язловецькими. Він писав, що «Цей пан Язловецький, що претендував на володіння Качібеєм, посилаючись на гроші, що були за нього колись заплачені, очевидно Микола Язловецький – каштелян кам'янецький». Варто зазначити, що О. Маркевич звернув увагу на першу письмову згадку про Качибей, датовану 1415 р. Саме цю дату, як першу письмову згадку в джерелах можна вважати датою початку історії населеного пункту [8, с. 7-10].

У 1415 р., згідно з «Історією Польщі» польського хроніста Я. Длугоша, описуються обставини, за яких з порту Кочубіїв була відправлена гуманітарна допомога Константинополю, оточеному османами. Зокрема йдеться про зустріч константинопольських послів та молдавського володаря у прикордонному Снятині з

польським королем Владиславом на свято Трійці 19 травня 1415 р. «Прибули до польського короля Владислава послы Патріарха і грецького імператора з листом та олов'яними буллами, які їх удостоювали, а турки їх всіляко мучили і гнобили, і їм потрібна щедра допомога зерном. Владислав же, у святому співчутті, документально засвідчує допомогу. Він щедро дарує прохану кількість зерна, яке їм варто отримати в його королівському порту Кочубеїв». Отже, саме в цій праці польського хроніста вперше згадано порт Кочубеїв [9].

Більш ґрунтовно проблему датування Одеси дослідив наприкінці ХХ ст. одеський історик О. Болдирев. Проаналізувавши праці своїх попередників щодо історії Одеси, в своїх роздумах він дійшов висновку, що дата заснування міста вже в кінці ХІХ ст. ставилася під сумнів дослідниками. Однак в умовах самодержавства цю думку неможливо було відстоювати.

О. Болдирев розцінював ювілей Одеси як певну умовність. Указ Катерини ІІ від 27 травня 1794 р. він вважав лише юридичною підставою для будівництва в реально існуючому населеному пункті Гаджибей, що був заснований в 90-х роках ХІV ст., військової гавані та купецької пристані. Цей імператорський документ носить виключно діловий характер. Там не йдеться про урочисте заснування міста, що неодмінно сталося б, якби з ним пов'язували сподівання на велике майбутнє. Дослідник спростував офіційний погляд на історію заснування та розвитку Одеси й виклав інший погляд на історію міста, доповнивши її литовсько-польським і турецько-татарським періодами існування від першої писемної згадки 1415 р. Автор звернув увагу й на українське козацтво: на його участь в російсько-турецьких війнах та роль в заселенні і освоєнні краю. На основі документальних матеріалів, автор доводить, що місто Одеса нараховує понад 600 років [10]. Попри критику з боку прихильників офіційної дати заснування Одеси, науковець до кінця свого життя був відданий своїй позиції.

Концепція О. Болдирева була розширена і поглиблена завдяки введенню до наукового обігу нових архівних документів та залученням малодоступних джерел. Цьому посприяли, зокрема, Т. Гончарук, О. Бачинська, Н. Діанова, О. Середя, А. Мисечко та

інші.

У 2010 р. послідовники О. Болдирева створили громадську організацію «Одесі – 600+». Завдяки зусиллям її учасників у лютому 2015 р. Верховна Рада України внесла 600-річчя першої писемної згадки про Одесу до переліку визначних ювілеїв, які відзначаються на державному рівні.

Посилаючись на потужну джерельну базу сучасний науковець Т. Гончарук виділив в історії Хаджибея три етапи: 1) з 1415 р. до середини XVI ст. – розвиток міста-порту й розквіт торгівлі; 2) з другої половини XVI ст. до початку XVIII ст. – період цілковитого занепаду Хаджибея; 3) з середини XVIII ст. до 1795 р. – етап відродження Хаджибея як експортного порту, військового і навіть адміністративного центру [11, с. 352- 353].

На думку Т. Гончарука, чим би 400-річна історія Хаджибея не була, «передісторією» чи першим найдовшим періодом минулого нашого міста, вона є досить незвичайною, насиченою масою подій. Автором нової назви міста – Одеса, він вважає статс-секретаря Катерини II Андріана Грибовського. Інші версії, які пропонувалися в історичній літературі (у тому числі й легенда про те, що назву Одесі дала сама Катерина II) не були підтвержені опублікованими документами [11, с. 350].

Сучасний одеський історик О. Серeda, аналізуючи османські джерела, висловив свою версію стосовно історії попередника Одеса. Він доводить, що після встановлення турецької влади над Кочубеєм у 1538 р. цей населений пункт класифікувався ними як середня фортеця з портом. Згодом османи розпочали розбудову фортеці під назвою «Ходжабей». Офіційна документація османської адміністрації вказує на розгалужену навколофортечну інфраструктуру «Ходжабея». Це дає підставу стверджувати, що Російська імперія отримала в спадок одне з найрозбудованіших міст Північно-Західного Причорномор'я [12, с. 71].

На сучасному етапі розвитку історичної науки значний інтерес становить антична версія заснування міста. Чим більш тривалу історію має місто, тим більше воно цікаве для відвідувачів і дослідження загалом. Прихильники цієї версії це усвідомлюють, і пропонують починати відлік існування міста з давніх античних поселень. Зокрема, І. Сапожников вважає, що

першому поселенню міського типу на території сучасної Одеси, Гавані Істріан, близько 2500 років. Цієї ж точки зору притримуються А. Добролюбський і О. Губар [13].

Поряд з цим, у А. Добролюбського є гіпотеза, що на місці Приморського бульвару знаходилося античне місто Борисфен, яке приблизно на 150 років старше Гавані Істріан, і є найдавнішою античною колонією греків в Північному Причорномор'ї [14, с. 73-75].

Сильною стороною цієї версії є те, що її прихильниками є історики-археологи, які мають результати археологічних досліджень, що в свою чергу дає нам безперечні докази існування поселення саме на території сучасної Одеси. Недолік полягає в хронологічній прогалині між існуванням античних поселень Гавані Істріан або Борисфена і середньовічного міста Кочубіїв.

Деякі дослідники ще не мають остаточної точки зору з приводу датування Одеси і продовжують дослідження зазначеної проблеми. Зокрема, А. Красножон опублікував декілька праць, що стосуються цієї тематики [3, 5, 15]. Він наполегливо проводив розкопки на Приморському бульварі, з метою знайти залишки від Кочубіїва або Хаджибея. Поєднання історичних та археологічних досліджень дають надію на встановлення істини.

Підсумовуючи вище сказане можна дійти висновку, що дослідження проблеми заснування Одеси розпочалося з ХІХ ст., але і в наш час продовжує зберігати свою актуальність. Розмаїття поглядів дослідників свідчить про відсутність єдиної методики наукового підходу до вирішення зазначеного питання, що спричинило появу дискусії серед науковців. У зв'язку з цим ми не можемо стверджувати конкретну дату заснування міста, проте незаперечним фактом є його багата передісторія, пов'язана з історією та розвитком Хаджибея. Російська імператриця традиційно проголосила місто на місці вже існуючого, досить розвиненого турецького поселення, давши йому через рік нову назву, що однозначно спростовує міф про те, що Одеса є російським містом.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи–I. Т. XXIII. № 17 208.
2. Савченко В., Гончарук Т. Повсякденне життя Одеси на зламі епох. Одеса Ланжерона – Воронцова. Харків, 2022. 400 с.
3. Красножон А. Обряд основания Одессы: критический анализ. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 69-84.
4. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса, 1837. 296 с.
5. Добролюбский А., Красножон А. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. *Stratum plus*. 2000. № 5. С. 459-476.
6. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса, 1893. 100 с.
7. Яковлев В. К истории заселения Хаджибея (1789–1795). Одесса, 1889. 57 с.
8. Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей – предшественник Одессы. Одесса, 1894. 72 с.
9. Dlvcgossi I. *Historiae Polonicae*. Francofvrti, 1711. Т. 1. 367 p.
10. Болдирев О. Одесі – 600. Історичний нарис. Одеса, 1994. 71 с.
11. Гончарук Т. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах. Одеса, 2000. 372 с.
12. Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць*. 2009. Вип. 4. С. 55-72.
13. Сколько лет Одессе? Теория И. Сапожникова. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eGOBADGLtHY>
14. Добролюбський А. Археологія Одеси. Одеса/Київ, 2014. 366 с.
15. Красножон А. Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка. *Емінак*. 2018. № 1(3). С. 35-46.